

TÖRÖK ZSUZSA

Voinovich Géza védelmében?

Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana

Amikor Voinovich Géza egyetemi magántanár 1905. július 26-án feleségül vette Arany László özvegyét, Szalay Gizellát, voltaképpen az egész Arany-hagyatékkal kötött szellemi házasságot, és koronázta meg életpályáját.¹ Hiszen Voinovich életében mindent elért, amit egy bölcész karrierből maximálisan kihozhatott: számos szerkesztői, sajtó alá rendezői munkát végzett, több könyvet írt, tagja volt a legjelentősebb irodalmi társaságoknak (a Kisfaludy Társaságnak, melynek titkára és elnöke is volt, valamint a Petőfi Társaságnak), levelező majd rendes tagja volt az Akadémiának, később főtitkára, a Budapesti Szemle szerkesztője, rövid ideig a Nemzeti Színház igazgatója és főrendiházi tag. Neve az utókor számára mégis leginkább Arany János műveivel kapcsolódik össze. Az 1951-ben indult *Arany János Összes Művei* kritikai kiadás első hat kötetét (AJÖM I–VI)² ugyanis ő rendezte sajtó alá, s e hat kötet, kritikai kiadás státusánál fogva, azóta is a legelőkelőbb helyet foglalja el az Arany-kiadások történetében.

Az AJÖM I–VI. megjelenése óta tehát a legfontosabb és mindeddig egyetlen kritikai kiadása Arany János költeményeinek, noha e kötetek felülbírlata és Arany műveinek új kritikai kiadása néhány éve kezdetét vette, és jelenleg is folyamatban van. A hat

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa. A dolgozat megírásában nyújtott segítségéért Simon Zsuzsannának és Tóth Zsombornak szeretnék köszönetet mondani. Utóbbinak azért, hogy felhívta a figyelmemet, hogy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma a Textológiai Bizottság működésére vonatkozó iratanyagot is tartalmaz, mely hasznos lehet tanulmányom szempontjából. Simon Zsuzsannának pedig azért, hogy az iratanyaggal kapcsolatosan készségesen nyújtott útbaigazítást.

- 1 *Kivonat a székesfehérvári püspökmegyében létező Alap nevezetű róm. kath. egyház házassági anyakönyvéből az ezerkilencszázötödik esztendőről*, Kelt Alap, 1921. dec. 7., MTAK Kt., Ms 1/89–119. A házasságkötés tanúi: Szalay Péter államtitkár, posta- és távirda-főigazgató és Gyulai Pál. Szalay Gizella későbbi végrendeletében minden ingó és ingatlan vagyont, közöttük Arany János és Arany László írói tulajdonjogát is férjére, Voinovich Gézára hagyta. Vö. *Voinovich Gézáé Szalay Gizella végrendelete (Másolat)*, Kelt Budapesten, 1936. november 30-án. Kihirdetve: Bp., 1945. szept. 25., MTAK Kt., Ms 1/106. Arany László özvegyének végrendelete a kritikai kiadásban is olvasható: ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei, 15), 463–468.
- 2 ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (a továbbiakban: AJÖM I); Uő, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (a továbbiakban: AJÖM II); Uő, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: AJÖM III); Uő, *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (a továbbiakban: AJÖM IV); Uő, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (a továbbiakban: AJÖM V); Uő, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: AJÖM VI).

kötet megjelenése idején, az 1950-es évek első felében Nagy Miklós a kötetekről szóló recenziójában nem is győzte eléggé hangsúlyozni jelentőségüket:

E kritikai kiadásról nemcsak azt a konvencionális dicséretet lehet elmondani, hogy „régóta érzett hiányt pótol”; az igazság az, hogy benne létrejött az a szilárd filológiai alap, amelyre bizvást emelhető mindenféle új értékelő feldolgozás. Az öt [1] kötet kritikai gondozásával Voinovich Géza beírta nevét szövegkiadásunk történetébe, létrehozta a legjobb ediciót, amit eddig nagy klasszikusunk kapott.³

Vargha Balázs ellenben, aki szintén írt recenziót a Voinovich-féle hat kötetéről, számos kritikáját is megfogalmazta írásában. Azzal ugyan egyetértett, hogy „a nagyobb, egy-egy kötetet kitevő művek külön közlése magától értetődő technikai szükségszerűség”, a kisebb epikai műveknek (AJÖM III.) a kisebb költeményektől (AJÖM I.) való szétválasztását azonban már nem helyeselte. Szerinte jobb lett volna a kisebb elbeszélő költeményeket a keletkezés időrendjében a kisebb költeményekkel együtt közölni. Ennél azonban még súlyosabb történetietlen döntésnek vélte a zsengek, töredékek és alkalmi költemények teljes szétválasztását és a kisebb költeményektől való külön kötetben közlését (AJÖM VI.). A kiadás első és hatodik kötetét szívesebben látta volna tehát együtt, szoros időrendben közölve a verseket.⁴ Erősen bírálta továbbá a szövegeknek az éppen érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzat szerinti modernizálását is. Úgy vélte ugyanis, hogy az írók helyesírása nyelvi műveltségüket, sokszor társadalmi helyzetüket és világnézetüket tükrözi, ezért az eredeti helyesírás megtartása mellett érvelt minden esetben.⁵ Végül pedig azt is rendkívül sajnálta, hogy a jegyzetanyag, különösen a „kortörténeti adalékok közlésében és a versek összefüggéseinek, a tartalmi és formai kapcsolatoknak a megmutatásában”, rendkívül szegényes.⁶

A helyesírás modernizálására, az ifjúkori zsengeknek, töredékeknek és alkalmi verseknek a kisebb költeményektől való szétválasztására és a jegyzetanyag szegényeségére vonatkozó kritikák mind a mai napig érvényesek,⁷ és gyakran hangzanak el a készülő új kritikai kiadás műhelymegbeszélésein is. Miközben e kritikákkal magam is teljes mértékben egyetértek, tanulmányomban egy olyan kontextusra szeretném irányítani a figyelmet, mely segítheti Voinovich bizonyos döntéseinek a megértését, és mely döntésekre ő maga nem adott egyértelmű magyarázatot kötetei jegyzetanyagának bevezetőjében. Azt ugyanis elhallgattam eddig, hogy Vargha Balázs Voinovich hat kötetéről írt bírálata nem más, mint az épp érvényben lévő kritikai kiadások szabályzatának figyelemre méltó kritikája. Ezért véli úgy Vargha recenziója végén, hogy

3 NAGY Miklós, *Arany János Összes művei I, II, III, IV, V, VI. (Kritikai kiadás), Akadémiai Kiadó, Bp., 1951, 1952, 1953, It, (41)1953, 480.*

4 VARGHA Balázs, *Arany János Összes művei. I–VI. kötet. Budapest, 1951–1953. Akadémiai Kiadó, ItK, 57(1953), 361–362.*

5 *Uo.*, 363.

6 *Uo.*, 364.

7 Az Arany-textológia problémáiról legutóbb: SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában, It, 85(2004), 367–379.*

noha a Voinovich által sajtó alá rendezett hat kötet értékes munka, mely „irodalomtörténetünknek és tudományos könyvkiadásunknak is nagyszabású vállalkozása, jobban is sikerülhetett volna, ha az Akadémia szabályzata több pozitív segítséget ad a sajtó alá rendezőnek”.⁸

2017 kultikus jelentéssel telített esztendő: Arany János születésének kétszázadik évfordulója. A bicentenáriumi év azonban nemcsak az Aranyra való emlékezés és a tisztelet lerovásának ideje. Ez az ünneplésekben, kiállításokban, Aranyról szóló interjúkban, jelképes gesztusokban bővelkedő év annak a kérdésnek az újragondolására is készlet, hogy tudományos szempontból hogyan viszonyulunk ehhez az immár kétszáz éves, gazdag és kultúránkban központi szerepet betöltő irodalmi örökséghez.⁹ Tudunk-e már mindent Aranyról, elvégeztük-e már a tőle kapott örökséggel kapcsolatos összes feladatot? A válasz nemlegességét jelzi az a szimbolikus pillanat, amelynek épp 2015–2016-ban voltunk tanúi. E jelképes momentum az Arany kritikai kiadás még 1951-ben indult sorozatának az utolsó levelezéskötet megjelenésével egy időben való befejezése, és az új, 2016-ban indult kritikaikiadás-sorozat (*Arany János Munkái*) elkezdése. Ez utóbbi pedig nemcsak újdonságokat tűzött ki céljául, mint például a mindeddig kiadatlan Arany-széljegyzetek megjelentetését,¹⁰ hanem a régi sorozat bizonyos köteteknek revízióját is, köztük a Voinovich által sajtó alá rendezett első hat kötetét.

Az újrakiadás ténye, noha a hazai textológiában sem előzmények nélküli,¹¹ még szűk szakmai körökben is felborzolja időnként a kedélyeket, értetlenséggel találkozik. Minek újra kiadni, ha már egyszer megvan? – hangzik el nem ritkán a kételyteli kérdés annak a sokszor burkolatlan előítéletnek a kíséretében, mely szerint van immár mivel foglalkozni ismét néhány évig, ily módon pedig lehetőség pályázati forrásokhoz hozzáférni, és úgy tenni, mintha megfeszítve dolgoznánk, miközben apró, jelentéktelen filológiai problémákon bíbelődünk éveken át.

A kérdés ily módon való feltevésében a textológiai munka lebecsülésén túl a kritikai kiadások szentségével és sérthetetlenségével kapcsolatos elgondolások is benne rejlenek: a kritikai kiadás – gondoljuk rendszerint – ha már elkészült, jobb az eredetinel, tökéletesebb a tökéletesnél, ennél fogva pedig autoritása megkérdőjelezhetetlen, egyszer s mindenkorra készült. Ez az elképzelés vélhetően a mindenkor érvényben lévő textológiai szabályzatok közül az 1962-ben kiadott harmadikból veszi eredetét, amely a korábbiakhoz képest jóval hangsúlyosabban és egyértelműbben írta elő a „hiteles szöveg” előállításának kritériumát.¹² A hiteles szöveg fogalmát hangsúlyozta

8 Uo., 365.

9 A kérdéshez vö.: KOROMPAY H. János, *Arany János műveinek kritikai kiadása: Nyomozás alapszöveg után*, Élet és Tudomány, 69(2014), 1318–1320.

10 Az új sorozat első kötete: ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.*, s. a. r. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Bp., Universitas, 2016 (*Arany János Munkái*, 1).

11 A legkézenfekvőbb példa e tekintetben a Petőfi kritikai kiadás története. *Petőfi Sándor Összes Művei* kritikai kiadásának első kötete Aranyéhoz hasonlóan 1951-ben jelent meg, majd folytatódott 1964-ig, a VII., levelezéskötet megjelenéséig. E sorozat revíziója 1973-ban kezdődött el, utolsó megjelent kötete (az 5.) 2008-ban jött ki nyomdából; megjelenésre vár a 6.

12 *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1962, 5.

később az 1988-ban megjelent Péter László-féle szabályzat is,¹³ végül ezen enyhített a szöveg fogalmát relativizáló, pluralitását hangsúlyozó posztmodern textológiai irányzatok jegyében készült, ma is érvényes 2004-es előírás az irodalmi szövegek tudományos kiadásának alapelveiről.¹⁴ S noha a hazai textológiában is egyre hangsúlyosabbá vált a szerző, a szöveg és a szerkesztő korábban tételezett autoritásának a szétoztása és a „tökéletes mű” kritikai kiadásban megtestesülő ideájának a problematikussága,¹⁵ a gyakorlatban még mindig erőteljesen tartja magát a kritikai kiadás „szentségének” képzete. Mintha még mindig azt gondolnánk, hogy a kritikai kiadás adott (élet)mű textológiai megvalósulásának örökérvényű tökélye. Pedig a kritikai kiadás legalább annyira esendő, mint sok más népszerű edíció. Legtöbbször adott történeti időszaknak a textológiai kérdésekkel kapcsolatos elgondolásait tükrözi, ezek az elgondolások pedig maguk is folyamatosan változnak, következőképp állandó felülbírálásukra van szükség. Mint ahogy az irodalmi művek és szerzőik, a későbbi sajtó alá rendezők sem állhatnak a történelmen kívül.¹⁶ A szerkesztés és a sajtó alá rendezés mindig is saját kora főbb ideológiai és kulturális kérdéseit testesítette meg. Ez gyengéje és erőssége is egyben, feltétele, ugyanakkor korlátja a sajtó alá rendezői és szerkesztői munkának. Minden egyes kiadási alapelv magában hordozza a szöveg képviselőjének autoritását, miközben utólag mindenik ideiglenesnek és felülbírálnak bizonyul.¹⁷

Ezért állítja David Greetham brit textológus, hogy a textológia története voltaképpen a történelem története („The history of textual scholarship is the history of history”), mely az írás megjelenésétől kezdve a kövészetektől a papíron át az elektronikus jelekig mindenféle hordozó, grafikus megjelenés és közvetítő felület vizsgálatára ki kell térjen.¹⁸ E vizsgálat továbbá értelemszerűen magában foglalja adott mű korábbi kiadásainak feltárását is, beleértve ebbe a már létező kritikai kiadások történeti szempontú elemzését. Következőképp, újrakiadni egy már lezárult kritikai kiadás sorozat néhány kötetét, ahogy ez Arany János műveinek esetében is történik, nemcsak azt a feladatot hárítja a sajtó alá rendezőre, hogy korának textológiai elvei szerint a legkorszerűbb és tudományos szempontból leghelytállóbb, legmegbízhatóbb, ha tetszik: leghitelesebb szövegkiadást adja ki kezei közül. Továbbá nemcsak azt a feladatot, hogy a sajtó alá rendezendő műről és szerzőről a legmélyrehatóbb történeti ismeretekkel rendelkezzen, hanem azt is, hogy megértse: a korábbi kritikai kiadások miért épp úgy

13 *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László, Bp., [k. n.], 1988. (1.2)

14 Ehhez lásd: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor* –, It, 85(2004), 317–327. És maguk az alapelvek: *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, uo., 328–330.

15 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétoztása: Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 209–237.

16 Kathryn Sutherland brit textológus W. W. Greg textológus elődjére hivatkozva mondja: „...neither literary works nor their authors and editors can stand outside history...”. Kathryn SUTHERLAND, *Anglo-American editorial theory = The Cambridge Companion to Textual Scholarship*, ed. by Neil FRAISTAT, Julia FLANDERS, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 45.

17 Szintén Sutherland írja Louis Hay textológiai elméletére hivatkozva: uo., 48.

18 David GREETHAM, *A history of textual scholarship = The Cambridge Companion...*, i. m., 17.

készültek, ahogy. Hiszen egyáltalán nem biztos, hogy ami a „hiteles” szöveg és a kritikai kiadás fogalmát takarja 2017-ben, ugyanazt jelentette évtizedekkel korábban. A történeti érzék megléte tehát ilyen esetekben nemcsak a sajtó alá rendezendő életművel vagy annak egyes darabjaival, hanem a már meglévő kritikaikiadás-sorozattal, kötettel kapcsolatosan is szükséges. Ez azt jelenti, hogy legtöbb esetben legalább két különböző történelmi korszakot és azok szöveghasználati metódusait és gyakorlatát szükséges megérteni: annak a kornak a szöveghasználatát, amelyben az illető munka megszületett és kéziratban vagy nyomtatásban terjedt, illetve annak a kornak a textológiaiáját, amelyben első kritikai kiadása megjelent. Hiszen értelemszerűen más okokból másként gondolkodtak például az 1950-es években a textológiáról, mint ma. Mindezt Arany János műveinek kritikai kiadása kapcsán szeretném illusztrálni. Argumentációm elsősorban az AJÖM kritikai kiadás első hat, még Voinovich Géza által sajtó alá rendezett kötetéhez kapcsolom.

Amikor az AJÖM első hat kötete megjelent 1951–1953 között,¹⁹ a magyar textológia a második világháború utáni, koncepcióteremtő és lendületes, ugyanakkor sok bizonytalansággal teli korszakát élte. Voltaképpen sem a két világháború között, de korábban sem voltak nagy textológiai vállalkozások, a kritikai kiadások pedig valójában sehol sem tartottak.²⁰ Az 1948–1949-ben újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya azonnal felismerte a helyzetet, és nagyszabású terv keretében tudományos szövegkiadási vállalkozások egész sorát indította el. A kritikai kiadási munka irányelveit a Magyar Irodalomtörténeti Bizottságban dolgozták ki. Az irányelvek először sokszorosított formában kerültek a sajtó alá rendezők kezébe,²¹ majd a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelentek meg nyomtatásban 1952-ben.²² E tervezet átdolgozott változatát ugyanitt adták ki 1954-ben.²³ Az 1950-es évek végén az Akadémiától kezdeményezett szövegkiadási munkálatok olyan arányokat öltöttek, hogy külön Textológiai Bizottság felállítása vált szükségessé, mely az 1990-es években bekövetkezett szerkezeti módosulásai ellenére voltaképpen 1960-tól koordinálja, irányítja a hazai textológiai munkát. Az 1960-ban felállított Textológiai Bizottság elsődleges feladatának tartotta a kritikai kiadás szabályzatának megújítását. E törekvésük eredményeként jelent meg a harmadik szabályzat 1962-ben,²⁴ majd ezt követte az 1988-as Péter László-féle szabályzat,²⁵ végül a ma is érvényes 2004-ben közzétett alapelvek.²⁶

19 Részletes bibliográfiájukat lásd a 2. jegyzetben.

20 Az 1950 előtti textológiai vállalkozások szakszerű összefoglalója: HORVÁTH Károly, *Klasszikusaink kritikai kiadásairól*, MTud, 1959/2, 63–76.

21 Ezt Kiss Józseftől tudjuk: Kiss József, *Az irodalmi textológia Magyarországon a felszabadulás óta*, Bp., 1978 június, MTA BTK ITI Archívum 102–6/6, gépirat, 2.

22 *Magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl., 3(1952)/1–2, 53–55.

23 *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl., 5(1954)/1–4, 239–241.

24 HORVÁTH, *A magyar klasszikusok...*, i. m.

25 PÉTER, i. m.

26 *Alapelvek...*, i. m.

Voinovich Gézát 1910-ben bízta meg az Akadémia, hogy állítsa össze Arany János összes műveinek kiadását.²⁷ Közben lezajlott két világháború, melyből a második az Arany-hagyatékra nézve végzetes következményekkel járt. Köztudomású ugyanis, hogy Arany könyvtárának és kéziratának nagy része Voinovich és Szalay Gizella Nagyboldogasszony úti (ma Ménesi úti) villájában volt elraktározva. A villát 1945. január 22-én bombatámadás érte, és e bombatámadásban a 87 éves Szalay Gizella életét vesztette, s Arany mintegy 700 könyvből és számos kéziratból álló hagyatékának jelentős része is odaveszett. Voinovich ekkor már mintegy negyed százada dolgozott az Arany-kiadáson,²⁸ és legalább jegyzetei túléltek a háborús katasztrófát.²⁹ Amikor tehát elkezdte a munkát, még csak rendelkezésére sem állt egy olyan kritikai kiadás szabályzat, amelynek alapelveit egyértelműen követhette volna. Az Akadémián belül feltételezhetően létezett valamilyen belső használatú előírás, amelyhez igazodni lehetett (közben készült többek között a Petőfi kritikai kiadás is), ám ennek nyilvánosan forgalmazott verziója nem ismeretes. Nyilvánvaló, hogy Voinovich párhuzamosan dolgozott a hat kötetten, és miután mind a hattal elkészült kéziratban, szinte egy időben jelentette őket meg röpké három év alatt.³⁰ Az is feltételezhető, hogy az 1950-ben először megfogalmazott, ám csak 1952-ben közzétett kritikai kiadás szabályai belső körben már egy ideje használatosak voltak, hiszen Voinovich kötetei egyértelműen a szabályzat előírásait követik.

Amikor tehát Voinovich Géza sajtó alá rendezte Arany János műveinek első hat kötetét, a kiadás alapelveit tekintve az első, 1950-ben megfogalmazott szabályzat előírásait tartotta szem előtt. A sorozat első hat kötete elkülönítésének, illetve a kötet szerkesztetek eltervezésének, a főszöveg kialakításának és a jegyzetek elkészítésének metódusát következképp nem érthetjük meg a kritikai kiadás adott pillanatban érvényben lévő szabályzatának ismerete nélkül. Márpedig e szabályzat gyökeresen különbözik a későbbiekétől.

Az 1950/1952-es szabályzat legszembeötlőbb különbsége a későbbi és ma is érvényes előírásokhoz képest, hogy 5. pontjában egyértelműen előírta a szövegek helyesírásának modernizálását:

A szövegeket az Akadémia érvényben lévő helyesírási szabályzata szerint közöljük. Fenntartandók az olyan helyesírási sajátságok, amelyek a költő nyelvének a mai köz-

27 Voinovich egy 1947-ben készült interjúban beszélt többek között erről is: ANTAL Gábor, *Voinovich Géza: Hogyan pusztultak el Arany János verseinek és prózai írásainak kéziratai?*, Haladás, 3(1947)/3, 10.

28 Uo.

29 E jegyzeteket, Voinovich anyaggyűjtését és másolatait több dobozban tárolva az MTAK Kézirattára őrzi: MTAK Kt. Ms 4–6, Ms 5/38–107, Ms 3/1–6, Ms 10.022, Ms 7–11.

30 Az első három kötet megjelentetésével kapcsolatosan 1950 végén kötött szerződést az Akadémiai Kiadóval. A szerződés értelmében a kötetek 5000-es példányszámmal jelentek meg. Az I. és II. kötet versanyagát 1951. január 20-ig, a III. kötet versanyagát február 10-ig, az I. és II. kötet jegyzetanyagát február 28-ig, a harmadik kötet jegyzeteit pedig március 20-ig várta Voinovichtól a kiadó. A megállapodás szerint mindhárom kötet egyszerre, legkésőbb 1951. június 30-ig kellett megjelenjen. Akadémiai Kiadó – Dr. Voinovich Géza professzor urnak Budapest. Arany János u., 1950. XII. 15., MTAK Kt, Ms 4/28.

nyelvtől eltérő hangállapotát fejezik ki. (Prozódiai eltérések, egyéb régi és tájnyelvi sajátosságok stb.) A jegyzetek élén részletesen tüntessük fel, miben tér el a kiadás a költő által használt helyesírástól. A kötetek illusztrációs anyagának összeválogatásában az író helyesírásának bemutatására is ügyelni kell.³¹

E szabályzat rendelkezett továbbá 3. pontjában a zsenének minősülő fiatalkori alkotásoknak és a töredékben maradt műveknek az életmű többi darabjaitól való elkülönítését is:

Az írótól ki nem adott, zsenének minősülő alkotásokat, valamint a töredékeket és a kétes szerzőségű műveket a többiek után elkülönítve tesszük közzé, kivéve ha a költő valamely töredékét befejezett alkotásai közé sorolva maga kiadta. [...] A kiadatlan, vagy a költő halála óta előkerült műveket időrendjüknek megfelelően osztjuk be, de úgy, hogy tekintettel vagyunk a fent említett szempontokra, zsenék, töredékek elkülönítésére.³²

Szintén e szabályzat tette egyértelművé 8. pontjában, hogy mit és mit ne tartalmazzanak a kiadás jegyzetei:

A jegyzetek a kötetek végén kapnak helyet, kivéve az íróknak az illető művekre vonatkozó saját jegyzeteit; ezeket az illető szövegrészt közlő lap alján adjuk. A kiadás jegyzetei tartalmazzák mindazokat az adatokat, amelyek a közölt változat kiválasztását indoklják és a szöveg történetét megvilágítják, a kéziratok és az író életében megjelent közlések leírását és szövegváltozatait. [...] Tartalmazniok kell továbbá a jegyzeteknek mindazt, amit a filológiai kutatás az illető mű keletkezéséről és további történetéről kiderített. Esztétikai fejtegetéseket a kritikai kiadások jegyzetei ne tartalmazzanak. Történeti, összehasonlító és egyéb megállapításokat, a mű egészére vagy egyes részleteire vonatkozó magyarázatokat is csak a legszükségesebb esetekben.³³

A helyesírás modernizálásának előírását az 1954-es szabályzat az 1832 (az első magyar akadémiai helyesírási szabályzat megjelenésének éve) óta megjelent művekre korlátozta, de ezek esetében is pontosan körülírta, hogy főként a technikai természetű jelölésekre alkalmazandó (pl. *cz* helyett *c*, *ts* helyett *cs*, *szsz* helyett *ssz*). Az 1962-es szabályzat ezen előírásokat pedig tovább finomította. A zsenék vagy az ifjúkori művek elkülönítését az 1954-es szabályzat eltörölte, a töredékek elkülönítésével kapcsolatos előírást pedig enyhítette, majd az 1962-es szabályzat hatályon kívül helyezte.

Voinovich Géza tehát az AJÖM első hat kötetének koncipiálásában, a kötetek anyagának elkülönítésében és a főszöveg kialakításában nem tett mást, mint hogy az érvényben lévő kritikai kiadás szabályzatának előírásaihoz igazodott.³⁴ A sorozat első

31 *Magyar klasszikusok...*, 54.

32 *Uo.*, 53–54.

33 *Uo.*, 5–55.

34 Ugyanez a szabályzat írta elő 2. pontjában a nagyobb epikus alkotásoknak a kisebbek közül való kiemelését is. Vö. *Magyar klasszikusok...*, 53.

hat kötetének megtervezésével, a főszöveg kialakításával, modernizálásával és a zsengek, töredékek, rögtönzések külön kötetbe szerkesztésével kapcsolatos döntései tehát nem egyéni választás, hanem egy előírásorhoz való igazodás eredményei voltak.

A helyesírás modernizálásának és a zsengek és töredékek elkülönítésének követelménye az első kritikai kiadás szabályzatban azonban abból a törekvésből fakadt, hogy a kritikai kiadások egyben a népszerű kiadások elvárásainak is eleget tegyenek. Kiss József így írt erről 1978-as, tudomásom szerint e címen nem közölt visszatekintésében, melyben az első, a Petőfi kritikai kiadás megjelenése óta eltelt harminc év textológiai fejleményeit értékelte:

A kezdet kezdetén, az 1950-es évek fordulója táján felélénkülő kritikai kiadási munkálatok irányítói körében az a felfogás alakult ki, hogy mivel a tudományos munka végső értelme az egész dolgozó nép boldogulásának, anyagi és szellemi felemelkedésének szolgálata, a kutatás érdekeit közvetlenül össze kell kapcsolni a tudomány népszerűsítésének szempontjaival: olyan kritikai kiadásokat kell létrehozni, amelyek egyúttal a népszerű kiadás igényeinek is megfelelnek.³⁵

S noha az 1954-es, majd az 1962-es szabályzat módosításai a kritikai és népszerű kiadások egyértelmű szétválasztásának irányába mozdultak el, még az 1970–80-as években is erősen tartotta magát az az elgondolás, hogy a kritikai kiadásnak népszerűsítő funkcióval kell bírnia. Gondoljunk csak arra a kiadói gyakorlatra, amely Jókai és Mikszáth műveinek kétféle kiadását is eredményezte: a jegyzetapparátussal ellátott és az apparátus nélküli, de azonos főszöveget tartalmazó kötetek kétféle kiadására. De szintén a tudományos és a népszerűsítő szerepkörök összetartozását hirdette az a (véltetően a kritikai kiadások egyes kötetéhez reklámanyagként és tájékoztatóként mellékelt) füzetecske, melynek egyik példányával az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumában találok. A kis füzet, mely betűrendben sorolta fel a már megjelent és előkészületben lévő kritikai kiadásokat, mottójául a következő szöveget választotta: „A kritikai kiadásokat az Akadémiai Kiadó a tudósok és a szakemberek kérésére és az irodalom minden barátjának gyönyörűségére készíti.”³⁶ A kis füzet első két oldalán pedig arra a kérdésre adott választ a laikus olvasóközönségnek, hogy miért is érdemes kritikai kiadást olvasni és vásárolni, és voltaképpen mi a kritikai kiadások értelme és célja. A tájékoztató szöveg továbbá közérthető magyarázatát adta a hiteles szöveg és a jegyzetapparátus fogalmának, indokolta a kritikai kiadások időigényességét, megmagyarázta, mi az eljárás abban az esetben, ha egy forrás a kiadás megjelenése után kerül elő, végül pedig, ismét utalva a népszerűsítő funkcióra, azt a kérdést is tisztázta, hogy egyáltalán mi értelme van a kritikai kiadásoknak: „A kritikai kiadások képezik minden irodalomtörténeti kutatásnak, sőt a nemzet irodalmi kultúrájának alapját, s némelyik öt-hatezres példányszáma azt a nagy igényt, érdeklődést és szeretetet is elárulja, amivel a nagyközönség a kritikai kiadványokat forgatja.”

35 Kiss, *i. m.*, 11.

36 *A magyar irodalom klasszikusainak kritikai kiadása*, Bp., Akadémiai, [é. n.].

Ma már nyilvánvalóan más a helyzet a kritikai kiadások szakmán belüli és kívüli megítélésében. A szélesebb olvasóközönség számára a kritikai kiadás fogalma aligha ismert, de maga az irodalomtörténész szakma sem írja elő a szélesebb olvasóközönség ízlésének és elvárásainak kielégítését. Tudományos és népszerű kiadások között elhelyült a szakadék: a kritikai kiadások kis (öt-hatezer helyett két-háromszáz) példányszámban szűk szakmai közösségnek készülnek. Míg tehát az 1950-es években, az első szabályzatok megfogalmazása idején a kritikai kiadás fogalma voltaképpen a népszerű kiadásét is magában foglalta, ma e két kiadástípus nagyon élesen különül el egymástól.

Ha azonban, mint ahogy erre Michelle R. Warren brit középkorász is utalt, úgy tekintünk a textológiai munkára, mint amely munka a szövegeknek sajtó alá rendezőik és történelmi korszakok által meghatározott konstruktum voltát is felfedi, akkor óhatatlanul azoknak a politikai erőviszonyoknak a perspektívája is felrémlik, mely erőviszonyok mélyen áthatják e konstrukciókat. Warren szerint a politikai ideológiáktól átítatott textológia történeti precizitással képes felfedni azt a hatalmi dinamikát, amely nyelv- és szövegrendszerek fenntartásában és működtetésében szerepet játszik. A politikától áthatott textológia gondolata tehát szövegprodukción és szöveghasználatot egyaránt érint. Másként fogalmazva, a látszólag kizárólag tudományos elvek mentén működtetett textológiához legalább annyi köze van az olvasóknak is, mint maguknak a sajtó alá rendezőknek.³⁷

Következésképpen nem nehéz felfedezni a Kiss József által is említett felfogásban („a tudományos munka végső értelme az egész dolgozó nép boldogulásának, anyagi és szellemi felemelkedésének szolgálata”) az 1950-es évek szocialista ideológiáját, mint ahogy az imént idézett reklámfüzet megfogalmazásában (hogy ti. a nagyközönség nagy igényt, szeretetet és érdeklődést mutat a kritikai kiadások iránt) a korszak határtalan(ul) hazug optimizmusát, ily módon pedig az irodalom és a tudomány propagandafunkcióját sem.

A kritikai kiadások e korai koncepciójának erőteljes bírálata a Rákosi-korszakot követő években fogalmazódott meg először. Az 1950-es években megjelent kritikai kiadások kritikája tehát nem új keletű fejlemény: szigorú bírálatuknak már a 1960–70-es években hangot adtak a korszak jelentős textológusai. Kiss József 1978-ban világosan kifejtette a tudományos és népszerűsítő szerepkör összemosásának káros hatását a tudományos szövegkiadásra nézve:

az a kezdeti törekvés, hogy az akadémiai kritikai kiadások a tudományos forráskiadvány és segédeszköz, ill. a népszerű összkiadás funkcióját *egyszerre* töltsék be – megvalósíthatatlan voltánál fogva – sok, voltaképpen hiábavaló fejtörést és munkát rótt a szerkesztőkre, tudományos szempontból káros engedményekre kényszerítette őket, s forrása lett annak az elvi és módszertani bizonytalanságnak, melynek bélyegét több korai (1950-es évek elején megjelent) akadémiai sorozat viseli. Ez az időszak már a múlté, de azt a tanulságát máig sem felejtettük el, hogy az irodalmi textológia akkor teszi a legjobb szolgálatot a közművelődésnek: a könyvkiadásnak, a közoktatásnak, az ismeretterjesztésnek

37 Michelle R. WARREN, *The politics of textual scholarship = The Cambridge Companion...*, i. m., 119.

és még számos más területnek, ha a maga szigorúan tudományos, külső szempontoktól közvetlenül nem befolyásolt módszerével oldja meg feladatait, és a közművelődés munkásaira bízva, hogy az általa produkált hivatalos szövegeket hogyan és milyen módon, milyen célra használják fel.³⁸

Keresztury Dezső egy, az Arany kritikai kiadás helyzetéről szóló 1967-es feljegyzésében a helyesírás modernizálásának abszurdításáról beszélt, és arról a pluszmunkáról, melyet az abszurd előírás a sajtó alá rendezőnek, Sáfrán Györgyinek okozott. Az anyaggyűjtést és a levelek átírását ugyanis akkor kezdték el, amikor még a helyesírás modernizálásának követelménye volt érvényben. A munka azonban elhúzódott, az elvek közben megváltoztak, Sáfrán Györgyinek pedig jelentős anyagi befektetésébe került, hogy a levelezés nagy részét újragépeltesse.³⁹

Hasonló módon fogalmazott meg kemény kritikát és sürgette 1970-ben az AJÖM I–VI. újrakiadását Rigó László a sorozat XI–XII., prózai műveket tartalmazó kötetéről írt bírálata végén:

Lassan befejezéshez közeledik ez az időben nagyon is elhúzódó Arany-kritikai kiadás. Még a levelezés-kötetek vannak hátra és az annyira óhajtott, szükséges pótkötet. Anélkül, hogy előre tudhatnánk, milyen színvonalúak lesznek e levelezés-kötetek és a pótkötet, annyit már most megállapíthatunk, hogy a teljes Arany-sorozat is a rendkívül egyenetlen kritikai kiadásaink közé fog tartozni. A kitűnő műfordítás-kötetek, a részhibák ellenére is színvonalasnak ítélt próza-kötetek mellett feltűnően gyengék, szövegközlésükben, jegyzetapparátusuk tartalmában és módszertanában elavultak, Arany életművének korszakos jelentőségéhez egyszerűen méltatlanok a sorozat első, a lírát és a verses epikát tartalmazó darabjai. Természetes kötelességünknek érezzük tehát, hogy – a Petőfi-kiadás példájára – már most sürgessük e kritikai kiadás rendbehozásának megkezdését, javasoljuk Arany költői oeuvre-jének szövegkritikailag korszerű, javított újrakiadását.⁴⁰

Az 1950-es években megjelent kritikai kiadás-kötetek újrakiadásának gondolata tehát megjelenésüket követően szinte azonnal felmerült. Klaniczay Tibor 1962-ben nemcsak az AJÖM sorozat bizonyos köteteinek újrakiadását helyezte a hazai textológiai munka távlati tervei közé, hanem többek között a Petőfi-, Ady-, József Attila- és Balassi-sorozatokét is.⁴¹ Horváth Károly, úgyszintén már az 1950-es évek végén egy, a nemzetközi textológiai vállalkozásokkal és irányzatokkal egyaránt napirenden lévő írásában az „újabb klasszikusok” kritikai kiadásának problémáit világította meg, a kérdést történeti távlatból vizsgálva és az elvi tanulságokat is összegezve.⁴² Az *ultima manus* dog-

38 KISS, *i. m.*, 13. Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.

39 KERESZTURY Dezső, *Feljegyzés az Arany János Művei kritikai kiadásának helyzetéről*, Bp., 1967. szept. 28., MTA BTK ITI Archívum, 102–5/106, gépirat, 2.

40 RIGÓ László, *Az Arany kritikai kiadás XI–XII. kötete*, ItK, 74(1970), 123.

41 KLANICZAY Tibor, *A textológiai munka problémái*, MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl., 19(1962), 346.

42 HORVÁTH, *Klasszikusaink kritikai kiadásairól*, *i. m.*

májának még ma is erőteljesen kísértő szelleme felől szinte hihetetlennek tűnik, hogy már 1959-ben a kiadás individualitásának elvéről és az utolsó kéz dogmájának megrendüléséről is írt.⁴³

Mindezen kritikák és bírálatok tudatában és ezekkel együtt fontos azonban hangsúlyozni a kritikai kiadások, beleértve az AJÖM sorozatot is, történetiségének megkezdhetetlen tényét. Erre hívta fel a figyelmet Klaniczay Tibor, a Textológiai Bizottság elnöke és Gábor Ernő, a Bizottság titkára az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya titkárának írt jelentésében 1966-ban:

Az egyes vállalkozások felelős szerkesztői általában a munkálatok megkezdésekor érvényben volt mindenkori szabályzat előírásait tartották szem előtt: elsősorban ezzel magyarázhatók az említett különbségek. Ha tehát joggal állapítjuk meg, hogy pl. a Balassi-kiadásnak, vagy az Arany-kiadás első köteteinek sajtó alá rendezési szempontjai (modernizált helyesírás stb.) elavultak, azt nem mondhatjuk, hogy megjelenésük idején nem ütötték meg az elvárható mértéket, hiszen az akkori szabályzat irányelveit követték.⁴⁴

Az AJÖM I–VI. és az 1950-es években készült több kritikai kiadás sorstársa tehát voltaképpen annak az elvi és módszertani bizonytalanságnak lett az áldozata, mely a kritikai kiadások történetének hazai kezdeteit jellemezte, és mely kezdetre estek, szerencsétlenségére-szerencséjére, Voinovich Géza Arany-kötetei is. E tény nem menti fel Voinovichot gyakori tárgyi-bibliográfiai pontatlanságainak felelőssége alól, ám a kötet szerkezetek kialakításával, a zsengek, töredékek külön kötetbe való elkülönítésével, valamint a helyesírás modernizálásával kapcsolatos eljárásai az 1950-es évek kritikai kiadásszabályzatának előírásából eredeztethetők. Szilágyi Márton figyelmeztetett ugyanakkor arra, hogy ekkoriban mégis készült olyan kritikai kiadás is, amely nem az érvényben lévő szabályzat előírásait követte. Ez pedig Batsányi János műveinek kritikai kiadása, melyben a sajtó alá rendezők (Keresztury Dezső és Tarnai Andor) nem modernizálták a helyesírást, nem különítettek el zsengeket, a szövegeket pedig rendkívül részletes jegyzetanyag követi.⁴⁵ Arra a kérdésre, hogy nekik hogyan sikerült (jó értelemben) megkerülni az érvényben lévő szabályzat előírásait, egyelőre nincs biztos magyarázatom. A Batsányi-kiadás ily módon való egyedülállósága az 1950-es évek textológiai termése között szintén a kezdetek elvi bizonytalanságait igazolhatja. Feltételezhető, hogy létezett a textológusoknak egy olyan csoportja, akik másként gondolkodtak az első szabályzatban megfogalmazottakról. Közéjük tartozhattak a

43 Uo., 72.

44 *Jelentés az 1950–1964. között az MTA I. Osztálya keretében megjelent kritikai kiadásokról*, Bp., 1966. szept. 5. MTA BTK ITI Archívum, 102–5/91, gépirat, 1–7. itt: 2–3.

45 BATSÁNYI János, *Versek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953 (Batsányi János Összes Művei, 1). A sorozat további, az 1960-as években készült kötetei: BATSÁNYI János, *Prózai művek: Első kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960 (Batsányi János Összes Művei, 2); Uő, *Prózai művek: Második kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1961 (Batsányi János Összes Művei, 3); Uő, *Der Kampf (A viaskodás)*, s. a. r. ZSINDELY Endre, szerk. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1967 (Batsányi János Összes Művei, 4).

Batsányi-kiadás sajtó alá rendezői, akik elgondolásaikat, a szabályzattól függetlenül, könyörtelenül érvényesítették kiadásukban. E példa – az Arany-kiadással szemben – ugyanakkor azért különösen szemléletes, mert rávilágít a kritikai kiadás létrejöttében kulcsszerepet játszó sajtó alá rendező és az épp érvényben lévő szabályzat közötti bonyolult viszonyra. Miközben ugyanis szükséges a sajtó alá rendező döntéseit az érvényes kritikai kiadás szabályzat fényében is látnunk, az érvényben lévő szabályzat nem menti fel a szerkesztőt bizonyos egyéni döntések meghozatala és a munka minőségi kivitelezésének kritériuma alól. A mindenkor sajtó alá rendezők felelősségét tehát mindezek ismeretében szükséges mérlegelnünk, azt sem veszítve szem elől, hogy az elvek és a kritikai kiadással kapcsolatos elgondolások maguk is folyamatosan változnak és különféle kontextusokhoz kötöttek.